

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні в більшості кримінальних кодексів країн світу визначено, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності та покаранню за шкоду, завдану її суспільно небезпечними діями, тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість вчиненого діяння та могла регулювати свою поведінку, тобто якщо у вчиненому знайшли відображення свідомість та воля особи. З цього логічно випливає необхідність обов'язкового врахування під час призначення покарання такого стану, як фізіологічний афект або сильне душевне хвилювання, згадуваного у законодавстві різних країн в кваліфікації злочинного діяння. Проблема психолого-юридичної характеристики фізіологічного афекту як обставини, що пом'якшує покарання, має певну історію у вітчизняній та світовій юриспруденції. Проте дотепер в Україні застосування цих обставин, що відповідають насамперед ще одній із сучасних світових тенденцій в юриспруденції, а саме індивідуалізації покарання, є доволі проблематичним та суперечливим.

Під час аналізу вітчизняної правозастосовної практики особливо впадає у вічі нехтування обставинами, які вписуються в поняття накопиченого, або кумулятивного, афекту та скептичне ставлення до цього поняття. Таке ставлення суперечить тому факту, що динаміка самої афективної розрядки однакова як у швидкоплинному, так і в кумулятивному афекті. В обох випадках спостерігається однакове звуження свідомості особи та значна обмеженість її здатності до самоконтролю чи самовладання. Єдине, чим відрізняється кумулятивний афект від швидкоплинного афекту, – розтягнутість у часі його першої фази. Часто в експертній та судовій практиці виникають проблеми кваліфікації сильного душевного хвилювання у ситуаціях кумулятивного афекту саме через неочевидність зв'язку між причиною, яка викликала стан афекту, та афективною реакцією унаслідок розтягнутості у часі першої фази. Відтак зрозуміло, що неочевидність першої фази накопичення емоційного напруження не повинна ставати підставою для невизнання самого стану афекту під час розгляду справи. Тим паче, що неочевидним перший етап накопичення залишається лише через відсутність обов'язкової правової вимоги проведення експертизи у разі підозри, за матеріалами справи, щодо наявності у підсудного на момент вчинення злочину стану “сильного душевного хвилювання”, а також відсутність дієвого інструментарію для фіксації ймовірності його виникнення у певної особи під час проведення судово-психологічної експертизи.

Поряд із тим, саму можливість поступового накопичення афекту передбачено в формулюванні ст. 116 КК України, в якій серед обставин сильного душевного хвилювання є поняття “систематичних знущань”. Отже, юридично передбачено можливість існування й накопиченого кумулятивного афекту, на практиці ж його визнавати уникають.

Це призвело до двоякої ситуації – з одного боку, наявна у вітчизняному кримінальному кодексі теоретична конструкція афекту наближає вітчизняну правозастосовну практику до світових стандартів, оскільки аналогічні конструкції афекту вже доволі тривалий час використовуються у безпосередньому чи опосередкованому вигляді у кримінальних кодексах багатьох країн світу. З іншого – певний консерватизм правозастосовної вітчизняної школи не дає змоги ані широко використовувати можливості судово-психологічних експертиз у повному обсязі, ані ефективно запозичувати позитивний досвід інших країн світу, оскільки психологи та юристи по-різному тлумачать форми фізіологічного афекту. Актуальне, за таких обставин, широке експертне визначення різних афективних станів так і залишається недостатньо впровадженим у практику ще і унаслідок відсутності чіткого уявлення щодо функціонального навантаження такого поняття, як “сильне душевне хвилювання”, у вітчизняному кримінальному кодексі та співвіднесення його із поняттям “афект”. Тому наше дослідження спрямоване на озброєння юристів та експертів практичними рекомендаціями щодо ефективного визначення змісту поняття “сильне душевне хвилювання” та встановлення кумулятивного афекту як підстави визнання наявності у підсудного на момент вчинення злочину сильного душевного хвилювання з метою реалізації провідного принципу індивідуалізації в правозастосовній практиці.

Монографія узагальнює результати дисертаційного дослідження на здобуття ступеня кандидата психологічних наук з юридичної психології.

Значущість та актуальність всебічного розгляду феномену афекту та необхідності визначення його у різних формах прояву підкреслювали багато науковців: І. Є. Авербух, Ю. М. Антонян, Л. О. Волошин, Є. О. Голубева, Л. І. Глухарьова, Г. О. Злобін, Л. І. Казміренко, В. І. Камінська, І. І. Карпець, О. В. Кербиков, О. Ф. Кистяківський, В. В. Клаптиков, М. В. Костицький, Д. Р. Лунц, І. Б. Михайловська, Н. О. Мірошніченко, Б. С. Нікіфоров, І. С. Ной, Б. О. Ошерович, М. М. Паше-Озерський, С. В. Полубинська, С. А. Тарарухін, С. І. Тихенко, І. М. Фарбер, К. М. Флоря, Г. І. Чель та ін.

Однак, незважаючи на численні спроби фахівців у галузях юриспруденції, патопсихології та юридичної психології дослідити зазначену проблему, ми не виявили даних щодо комплексного аналізу можливостей

застосування потенціалу судово-психологічних експертиз для визначення саме кумулятивного афекту в правозастосовній практиці. Це зумовлено не лише недостатнім практичним досвідом юридичної практики (досудового розслідування та судового розгляду), але й неопрацьованістю організаційних умов та відповідних технологій дослідження кумулятивного афекту.

Зважаючи на те, що в стані афективної звуженості свідомості людина керується найпростішими фіксованими диспозиційними поведінковими настановами, є підстави стверджувати, що можливо вдосконалити психологічну експертизу, озброївши її відповідними методиками діагностування настановної активності. Тому видається актуальним і необхідним комплексний підхід до дослідження психологічних та організаційних аспектів експертного дослідження кумулятивного афекту під час визначення підстав подальшого визнання такої кваліфікуючої ознаки, як сильне душевне хвилювання, у сучасних умовах правоохоронної практики.

Роботу розпочато в межах галузевого дослідження відповідно до тематики, передбаченої Пріоритетними напрямками наукових та дисертаційних досліджень Міністерства внутрішніх справ України, що потребують першочергового розроблення і впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ України на 2001–2009 рр. (наказ МВС України від 5.07.2004 р. № 755; п. 4.2 Наказу МВС України від 30.06.2002 р. № 635 “Про затвердження тематики пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень у вищих навчальних закладах МВС України”; п. 4.3 Рішення Колегії МВС України від 29.11.2003 р. № 8КМ/1; план науково-дослідних робіт Київського національного університету внутрішніх справ і, зокрема, кафедри юридичної психології НАВС).

Основна мета дослідження полягає у розробленні психологічних та організаційно-правових засад застосування пом’якшуючої обставини сильного душевного хвилювання щодо осіб, які вчинили злочин у стані кумулятивного фізіологічного афекту.

Для досягнення цієї мети поставлено такі дослідницькі завдання:

- 1) надати загальну характеристику кумулятивного афекту в юридичній психології;
- 2) розглянути кримінально-правову характеристику афекту в світовому та вітчизняному законодавстві;
- 3) визначити місце психологічної настанови в структурі кумулятивного афекту;

4) провести емпіричне дослідження характеристик поведінкових настанов, що детермінують індивідуальні особливості перебігу фізіологічного афекту;

5) визначити роль настанови підсудного в експертизі для встановлення у нього стану кумулятивного фізіологічного афекту;

6) охарактеризувати порядок призначення та проведення КСППЕ кумулятивного афекту;

7) висвітлити способи вирішення організаційно-методичних проблем експертного встановлення кумулятивного фізіологічного афекту.

Об'єктом дослідження є кумулятивний фізіологічний афект

Предмет дослідження – встановлення наявності стану фізіологічного кумулятивного афекту у підозрюваного на момент вчинення злочину в судово-експертному дослідженні.

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження.

1. Теоретичні (загальнонаукові): комплексний аналіз, порівняння, узагальнення науково-теоретичних і дослідницьких даних, систематизація наукової літератури, законодавства та нормативно-правових актів – використано з метою порівняння різних позицій та наукових поглядів, уточнення окремих понять та психологічної сутності кумулятивного фізіологічного афекту як кваліфікуючої ознаки сильного душевного хвилювання.

2. Емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування, метод експертних оцінок, аналіз документів у кримінальних справах, що містяться у архівах, застосовано для одержання даних про судову практику та проблеми застосування ознаки сильного душевного хвилювання щодо кумулятивної форми афекту; психодіагностичні методи: збирання анамнестичних відомостей; стандартизовані методи дослідження особи (методика багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттела, методика діагностики невротичних станів А. Кокошкарвої, методика діагностики форм агресії А. Басса та А. Дарки); проєктивні методики (методика діагностики фіксованої настанови Д. М. Узнадзе, тест “фрустраційної толерантності” С. Розенцвейга).

3. Методи математичної статистики використано для опрацювання результатів емпіричних даних дослідження, забезпечення якісного їх аналізу.

Емпіричним дослідженням охоплено 60 осіб, які проходили судово-психологічну експертизу на базі Львівського, Тернопільського та Київського міських центрів судово-психіатричної експертизи. Після розподілу підекспертних за ознакою наявності феномену кумулятивності накопичення афекту відібрано 29 осіб. У другу групу з ознакою

швидкоплинного перебігу та миттєвої безпосередньої афективної розрядки зараховано 31 особу. Окрім того, проаналізовано висновки судово-психіатричних та комплексних психолого-психіатричних експертиз, що містилися у 195 кримінальних справах за фактами вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, які вчинили особи з ознаками різних варіантів стану сильного душевного хвилювання, розглянутих у судах України протягом шести років (2003–2009 рр.). Вивчено матеріали (висновки) судово-психіатричних та комплексних психолого-психіатричних експертиз стосовно осіб, які вчинили вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, у судовому відділенні Київської міської психіатричної лікарні ім. акад. І. П. Павлова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше: узагальнено наукові підходи до проблеми афектів загалом та кумулятивних афектів, зокрема; сформульовано теоретико-методологічні засади для застосування комплексу юридичних та психологічних заходів щодо злочинців із ознаками афективних станів; встановлено об'єктивні та суб'єктивні труднощі, що заважають ефективному використанню у правозастосовній практиці категорії кумулятивного афекту; запропоновано авторський варіант трактування понять “сильне душевне хвилювання” та “афект”, встановлено межі їх застосування; доведено необхідність обов'язкового проведення судово-психологічних та комплексних психолого-психіатричних експертиз за наявності в поведінці підозрюваних (обвинувачених) ознак кумулятивного афекту з метою визначення підстав для визнання стану сильного душевного хвилювання;

уточнено: перелік та специфіку об'єктивних та суб'єктивних чинників, що зумовлюють виникнення феномену накопичення афекту та сприяють цьому; організаційні та змістові характеристики проведення судово-психологічних та психолого-психіатричних експертиз кумулятивного афекту під час визначення підстав для подальшого визнання судом стану сильного душевного хвилювання; трактування, особливості, межі та форми застосування поняття “сильне душевне хвилювання” стосовно суб'єктів злочину в стані кумулятивного афекту;

набули подальшого розвитку: аргументація на користь звичайного швидкоплинного та кумулятивного афектів як підстав визнання сильного душевного хвилювання на основі аналізу законодавства різних країн світу, в яких наявна аналогічна диспозиція; тлумачення підстав визнання сильного душевного хвилювання стосовно досліджуваної категорії осіб; організаційні підходи до проведення судово-психологічної експертизи кумулятивних афективних станів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні алгоритму організаційно-правових заходів із реалізації у право-

застосовній практиці категорії сильного душевного хвилювання щодо осіб, які вчинили злочини в стані кумулятивного афекту, що дає змогу реалізувати принцип індивідуалізації покарання. Зокрема, дослідження витоків помилкового, неточного або неповного розуміння поняття сильного душевного хвилювання та афекту дало можливість сформулювати пропозиції щодо підстав визнання кумулятивного афекту серед пом'якшуючих обставин. З'ясовано юридично-психологічне, кримінально-правове та кримінологічне значення афектів загалом і кумулятивних фізіологічних афектів, зокрема, що потрібно враховувати під час: встановлення суб'єктивних передумов і підстав пом'якшення кримінальної відповідальності; визначення міри суспільної небезпеки діяння у такому стані; індивідуалізації відповідальності для досягнення цілей покарання; застосування можливостей експертного встановлення наявності кумулятивного афекту. Визначено підстави та шляхи ширшого використання психодіагностичних технологій під час проведення та формулювання висновків судово-психологічної та психолого-психіатричної експертизи на стадіях досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи.

Матеріали дослідження використано: під час внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінально-процесуального кодексу України (акт упровадження комітету Верховної Ради України з питань правосуддя № 3/2523 від 10.09.2010 р.), ЛьвДУВС під час викладання навчальних дисциплін “Психологічна експертиза в різних галузях психології”, за темою “Судова експертиза”, “Юридична психологія” за темами “Судово-психологічна експертиза”, “Особистість злочинця”, “Пенітенціарна психологія”, “Загальна психологія” за темою “Психічні стани” (акт упровадження від 23.06.2010 р.); у практиці відділення судово-медичної експертизи КЗ “Львівська обласна клінічна психіатрична лікарня” (акт упровадження від 23.06.2010 р.).

Оскільки Україна інтегрується у співтовариство європейських країн, у першому розділі розглянуто традицію застосування права до станів неповного свідомого контролю особою своїх дій у законодавствах різних країн та здійснено порівняння із тлумаченням цих станів у вітчизняному кримінальному кодексі, запропоновано психолого-юридичну характеристику кумулятивного афекту. Проаналізовано причини, через які поняття кумулятивного фізіологічного афекту, що допускає Кримінальний кодекс України, ігнорують у правозастосовній практиці. Запропоновано метод проведення судової експертизи щодо наявності стану кумулятивного фізіологічного афекту в підозрюваного на момент вчинення злочину.